

ЧОВЕКЪТ В СВОЕТО ВРЕМЕ

Ефрем Каранфилов

Между писателите с талант никой не измени на себе си, никой не си купи охолен живот с цената на своята чест, на своята свобода и на своята гордост.

Д-р К. Кръстев

1

Външният вид на човека играе немалка роля за самочувствието му. Антон Страшимиров е бил красив човек. Ето как са го видели неговите съвременници: „Тогава Страшимиров беше едва на 20 години. Той беше едно бяло и стройно, с възхитителна красота младо момче, с гълбови очи и буйна къдрава, дълга руса коса, с весел и пъргав нрав и с едно рядко красноръчие. Той беше тогава с касторена шапка с голяма периферия. . . . Низ всички се възхищавахме от неговата красота. А когато се разхождахме с него из бургаските улици, младите еврейки и красиви гъркини се захласваха да го гледат и лудееха по него. . . .“ (Иван Калинков. Антон Страшимиров, Йордан Йовков, Елин Пелин в спомените на съвременниците. С., 1962, с. 20).

И по-късно през годините на зрелостта: „Едър, винаги с черна шапка, с малко наведена глава, с тъмна брада, с болно свити устни и полупритворени очи, които се тъмнеят и горят, загледани колкото навътре, толкова и към света. Особено към живота на общата родина. . . .“ (Цветан Петков. Юбилеен сборник по случай 60 г. от раждането на Антон Страшимиров — 1931 г., с. 55).

И най-после през годините на старостта: „Антон Страшимиров бе на вид хрисим човек. Закачил бастуна между лакътя и китката си, той носеше спокойно деликатното си тяло и в напреднали години. У него правеха впечатление зорките му, бляскави очи, които не изпускат нищо и на този, и на отсрещния тротоар, и влажните му младежки устни. Имаше една благородна тригълност в главата му поради широкото му открито чело и заострена брада. Казвах, че бил лют, а имаше вид на човек, когото лесно можеш да разплачеш“ (Петър Мирчев. София от вчера. С., 1969, с. 183).

Тази външна представителност, за която говорят всички автори, индивидуализирана и одухотворена от постоянен вътрешен огън, несъмнено е правила впечатление навсякъде, където се е появявал този човек през дните на младостта му. Но нас ни интересува повече доколко той е осъзнавал привлекателността на своята личност и доколко това съзнание е влияело на самочувствието му.

Красивият учител несъмнено е улавял женските погледи, които са проследявали високата му фигура, когато е пресичал бургаските улици. И неслучайно той се е грижел за външността си, обличал се е предизвикателно модно, а в Анхи-

ало дори си е купил кон. Да преминеш с кон по калдъръмените улички, копитата да чаткат, прозорците да се разтварят, дантелените пердета да се повдигат и да святкат зад тях красиви очи — ето нещо приятно. Но младият човек, и това го отбелязват всички биографи, не е бил и никога не е станал нито „щатен любовник“, нито весел „бонвиван“. Много проблеми от духовно естество са го вълнували. Амбициите му тъкмо в тези младежки години са били твърде големи, за да може да се отдава на леки любовни победи и безсмислен весел живот. Той е бил всецяло устремен не към настоящето, а към бъдещето. (Изобщо през целия си живот Антон Страшимиров никога няма да бъде „homo ludens“, „забавляващ се човек“, а винаги труженик — до последния си дъх.)

Но представителната му външност, впечатлението, което е правил, несъмнено са укрепвали самочувствието му на избраник, пред когото лежи чакаща го слава. А искрите от женските погледи винаги заемат немалко място в лъчите на славата.

От ранни младини Антон Страшимиров е вкусил и сладостта на популярността, почувствувал се е писател. Тук не става дума само за първите му публикации, които, колкото и незначителни да са били, са откrexнали дверите на писателското самочувствие. Но и по-нататък следват успехи. Новотата на неговото появяване, оригиналността на тематиката, смелостта на проблематиката, която поставя в разказите си, всичко това прави впечатление. И тези успехи идват след едно тежко детство, изпълнено с лишения, без майчина милувка. Ето защо, ако търсим изворите на голямото самочувствие у този човек, трябва да ги открием именно тук: в контраста между нерадостното детство и ранните успехи главно в литературата.

По това време той е търсен от редакциите, първите критици са го възхвалявали, позволявал си е и сам под чуждо име да се възхвалява по страниците на сп. „Праг“. „Антон Страшимиров е най-модният белетрист — пише Димитър Благоев в „Ново време“ — и неговото сътрудничество дирят всички редакции.“ И така е още преди да излезе от печат първият му сборник с разкази „Смях и сълзи“.

Към външната представителност, към литературните успехи трябва да прибавим и успехите му като оратор на учителските събрания, способността му да убеждава и да внушава своите мисли, обаянието, което е излъчвал сред учениците си. Изобщо той се отделя, личи между своите колеги и не само между тях, като една необикновена, интересна и привлекателна личност. Тази увереност в собственото превъзходство и този стремеж към славата цял живот ще изпълват със самочувствие душевността на писателя.

Но какво е неговото социално положение в ранните години на младостта му? — Той е само обикновен селски учител. Това е времето на най-голямата сила на Стамболовата диктатура. По селата и малките провинциални градчета са се настанили местните водачи, които, както става в такива случаи, се стремят да приличат по всичко на вождя Стамболов. Но те са в състояние да му подражават само на недостатъците. Властта върви ръка за ръка и с парите, богатството. Властниците се стремят да станат богати; богатите — лихвари и търговци, изплували из мрака на бившата Турска империя, се стремят да се сдобият с власт. В провинциалните градчета са се появили и различните интелигентни „висисти“, преди всичко адвокати, винаги заангажирани с политическите борби и партиите; след това някой лекар или инженер, дошли от Западна Европа, изпълнени със самочувствие от богатството на бащите си, и от европейската култура, на която вярват, че са носители.

И сред тях живее един свръхамбициозен селски учител. Селските учители са в пълна зависимост от селските тузове и местни партийни водачи, а също и от „голямото началство“ — инспектори, директори, секретари от Министерството на просветата.

Всички тези представители на местната „интелигенция“ и на първо място различните кметове, депутати и пр. нехаят за „писателската“ слава на младия човек и още повече за „голямото бъдеще, което го очаква“. Необикновената личност ги дразни. Те не могат да проумеят откъде идва самочувствието на това момче, което няма нищо зад гърба си, нито влиятелни покровители, нито партия, нито имот, пари, нито висше образование. Отначало започват да се отнасят с ирония към него, а после с раздразнение и гняв. Конфликтът между самолюбивия, изпълнен със самочувствие, с огромна вяра в бъдещето си млад учител и местните първенци, слобили се с власт, свикнали да командуват с помощта на полицейската шашка и заплахата от уволнение, непрекъснато тлее и непрекъснато избухва.

Но тук има нещо по-важно: младият учител е дошъл от народа, той обича простите селяни, обича ги не изобщо, в името на някаква догма или на стремежа към модното тогава народничество, а като хора, сред които живее, заедно с радостите и скърбите им.

Положението на селяните по онова време е извънредно тежко. Ние знаем за дълбоката криза, обхванала нашето село след Освобождението, за жадната алчност на лихварите, чорбаджите, новоизлюпените търговци, които се вливат като кърлежи в народната снага и смучат селската кръв. Писателят умее да се вживява в чуждото, в селското страдание. В „Творчество и живот“ например той говори как е виждал зад хубавите личица на учениците от първо отделение в село Аязлар, Поповско, „подпухналите лица и хищните очи на лихварите от градеца“ (Избрани произведения. Т. 8, с. 154).

Антон Страшимиров се запознава по това време и със социалистическите идеи, възприема ги, макар и незадълбочено, разбира с помощта на тези идеи вътрешните сили, които движат обществото. Както знаем, той не става социалист, на няколко пъти се разминава с партията на социалистите. Но не им става враг. Запазва завинаги в душевността си дошлите от първите трудове и статии на Дядото революционно жили. Но той не става и народник в неговия класически чист вид. Той си остава най-общо бунтар. Младият човек иска селяните „да се просветят, за да вървят към бъдните години, към „градущото сияние“ — както пише в известната си студия, „Тъмното царство и градушето сияние“. Той не отрича класовия подход към селяните, но поставя като първа задача при тяхното революционизиране просвещението. В разказа си „За печалба“ той казва: „Нека се сиромашията изучи, па там ще знае тя да се оправи и от данъци, и от изедници, и от готовановци, па били те царе или попове . . .“

Писателят обича селяните. Обича селото, когато стихийно се бунтува, обича размириците, смъкването на селските първенци, тузове, кръчмари, лихвари. Нещастно той е сред нашите писатели, които най-много са писали за селските бунтове. И нещо повече, той самият като учител учи селяните да се бунтуват, участва в организирането на бунтовете и в ръководството на тези бунтове. Нали нееднократно самият заявява, че води и ще води „ботевска борба с чорбаджии и попове“. Ето още една важна причина за постоянните му спорове и конфликти с властниците.

Като прибавим към всичко това пренебрежението и омразата му към местната интелигенция, към разните адвокати, съдии, чиновници, ще разберем още по-ясно източниците на младежката му конфликтност. В „Есенни дни“ Антон Страшимиров пише за селския учител (а в образите на много от неговите герои селски учители влага свои собствени черти): „Той, болният учител, мразеше толкова адвокатите, лихварите, кметовете и всички други хора на игрането с пари, хитрина, власт . . .“ (колко точно са изброени и степенувани „примамките“ на тези хора!).

И така ние виждаме как се ражда бдителната му обидчивост, плод както на подценяване личността му, така и на по-дълбоки идейни и нравствени причини.

Гневливостта е белег на неговия характер, породила се може би пак през неспокойното и трудно детство. Но сега, при младостта на учителските години, тази гневливост се изостря. Той избухва веднага, непосредствено, често по не-много важни поводи. Гневливите хора обикновено не са приятни за тези, които ги заобикалят, каквито и други качества да притежават. Леката избухливост нерядко се превръща във форма на тирания. Особено когато се придружава от вярата, че е израз на някаква безпогрешна справедливост. Гневливостта е свързана с искреност, но често тя е именно несправедлива, понеже сгъстява отрицателните черти в своя обект. Дори истината, казана с гняв или ирония, престава да бъде истина.

Гневливостта на Антон Страшимиров най-често се е възпламенявала от справедлива кауза. Но той през „лудите години“ пък и по-късно не е имал сили да се въздържа, „да преброи до пет“, да изчака, а направо е преминавал в действие — с думи и с дела. Той е размахвал бастуна си, стоварвал го е дори и върху главата на някой кмет, изваждал е револвера си, за да спласи тълпа от партизани, побойници. „Стои ли се мирно, и то на тези години“ — ще се оправдава по-късно писателят.

Но младежката гневливост не отминава с годините. Тя се запазва свежа и жизнена през целия зрял период от живота му. Като депутат в Народното събрание той ще се счепква с противниците си от десницата, ще влиза във физическо стълкновение с тях. Когато става професионален писател, ще се нахвърли с юмруци върху критика Божан Ангелов, загдето е писал отрицателна рецензия за негово произведение. Или ще хвърля бутилка с лимонада подир П. К. Яворов, дошъл при него в качеството си на секундант (Ал. Балабанов. Антон Страшимиров, Елин Пелин, Йордан Йовков в спомените на съвременниците си, с. 65). Или пък като войник ще обяви дуел на командира на полка си. Но ще откаже да приеме дуела, който му обявява кроткият човек П. Ю. Тодоров, с думите: „Кой? Аз? Аз? Обяснение? Аз съм гений! Аз мога всичко да правя и да казвам. Вашите закончета не ме засягат . . . “ (пак по сведения на Ал. Балабанов в същата книга — с. 66).

Всички тези случаи са характерни и изпъстрят целия живот на писателя. Но дали зад тази гневлива войнственост, твърде ярка и дори брутално показана, не се крие страхливост, както нерядко бива при такива хора? Известно е, че т. нар. „нахаканост“ е форма на страхливостта. Трябва веднага да подчертаем, че Антон Страшимиров не е бил нахакан, а именно избухлив, гневлив човек. И не е бил страхливец, поне във важните и напрегнати дни на неговия живот и в живота на родината. Така например той участва като прост войник в Балканската война. Тук под грохота на шрапнелите и под безкрайното напрежение на войнишките походи позата изчезва. В едно (открито от В. Малеева) писмо до жена си от фронтовете на Балканската война писателят пише: „Участвах в три сражения. Доволен съм, че душата ми страх не е познавала, че можах и тук да бъда това, което съм в живота: слят със своя беден народ и пак в първите му редици“ (Весела Малеева. Максим Горки и българските писатели критически реалисти. С., 1974, с. 114).

Ние си припомняме неговото държане и през трагичните години след дветоюнския преврат, когато примката на фашистките офицери е висяла над главата му, а парабелите на михайловистките терористи са били насочени към сърцето му. Явно, че той е бил смел човек и гневливостта му не е била нито поза, нито показни избухвания. Тук трябва да добавим обаче, че Антон Страшимиров не е бил и от племето на хитрите храбреци, на „блудните синове“, които

се бунтуват срещу властта, за да придобият повече облаги. „Блудният син се завръща — пригответе печено агне, свикайте приятели!“ — при писателя няма такова нещо. Въпреки че Цанковото правителство му предлага пожизнена пенсия и парична премия, Антон Страшимиров не се отказва от своите думи, а напротив — засилва атаките си срещу властта, редактира „Ведрина“, пише „Хоро“.

Но трябва да отбележим, че при Антон Страшимиров нямаме и Пушкиновото „упоение в бою“. Тук по-скоро имаме един открит, „чепат, прям характер“, както го нарича Илия Волен. И по-нататък: „Като личност преди всичко, а после като творец, всичко си казваше направо . . .“ (Литературна мисъл, 1978, кн. 2, с. 60).

Избухливостта, готовността да преминава веднага и непосредствено в действие било с думи или с дела, с бастун или с писание показва и нещо друго, съществено в характера на човека Антон Страшимиров, на което често ще се спираме: неспособността му да задържа по-дълго време мислите и чувствата си, да ги изчаква да пуснат корени в душевността му и чак след това да ги превърща в дела. Или в творби.

Изострената войнственост, прякото и непосредствено реагиране на всеки дразнител от съвременния живот разкрива вътрешната честност на писателя, готовността му без много пресмятане да поема рискове, да разбира и съчувствува на чуждото, на народното страдание. Защото той най-напред воюва за народното добро и воюва безкористно, а чак след това защитава собствената си чест, име, слава. В неговата войнственост се крие нещо романтично, което е присъщо на характера му. Неслучайно винаги са го мамели „лудите глави“ от близкото историческо минало и неслучайно той е създал творби като „Сура баир“. Дори в личния си живот той е романтик. Открадва например жена си от родителите и я „по харамийски“ начин и пише на Кирил Христов: „Пролет ще се пукне и аз ще прелетя през Балкана и ще открадна либето си, защото не ми го дават.“

Антон Страшимиров почти никога не остава мълчалив наблюдател на случките и събитията от общественния живот, почти никога не скрива мнението си и не отминава, без да вземе отношение. Ето защо той винаги е на предните позиции на всички фронтове и е една от най-гладиаторските фигури след Захари Стоянов в литературата ни.

Неговата намеса в обществения ни и литературен живот не става тихо, незабелязано. Той е шумен писател. Около името му приживе винаги се е шумяло, атакували са го едни среди, защитавали са го други. Може би в това отношение той би могъл да се сравни пак със Захари Стоянов. И този шум, който брули името му, идва не само от неговата литературна дейност, но и от обществената. Статиите му и борбите в парламента срещу Фердинанд и офицерите, участието му в борбите за освобождението на Македония, близостта му с Яне Сандански, намесването на името му при убийството на Гарванов и Сарафов, участието му във войните, защитата на жертвите от Септемврийското въстание — всичко това е наситило неговата фигура с шумна слава, чиито вълни проникват и извън границите на родината ни.

Той никога не е бил добър ученик. И никога не е бил послушен ученик. Не-що повече, от ранната си младост до края на своя неспокоен живот той не е желал да бъде никому ученик и особено послушен ученик. Той е един от най-големите „непослушници“ в нашия културен живот.

Всичко това е произтичало между другото и от високото му самочувствие. В репликата му към П. К. Яворов, която предава Ал. Балабанов, писателят заявява, че се смята за гений. Всички сериозни автори, изследвали живота и творчеството му, не пропускат да отбележат това негово ярко самочувствие.

Минко Николов в книгата си за писателя дори с ирония подчертава, че Антон Страшимиров не е признавал никого другото в литературата освен себе си, Христо Ботев и Алеко Константинов. Това по начало е вярно. То личи не само в множеството изказвания на писателя, но при едно по-дълбоко проникване — и в живота му.

Още от най-ранните си писателски години той спори с авторитети като Пенчо Славейков, сам хвали първите си разкази, макар и анонимно, в списанието, което редактира, отрича както своите съвременници писатели, така и предшествениците си. Когато четем публицистичните му или автобиографични писания, не можем да се разминем от думичката „аз“. В това отношение в нашата литература го превъзхожда само Кирил Христов със своето почти маниакално самочувствие.

В обществения живот той воюва не с друг, а със самия Фердинанд, с генерал Цончев, с офицерите, сякаш само те са достойни за неговите мащаби. И неслучайно след ранното му народничество и социализъм писателят постепенно става изявен и открит индивидуалист. Рядко в неговите писания ще срещнем редове на скромност или на самоирония. Сякаш той не е познавал скромността, не е имал сили да се надсмива над себе си. Въпреки противоречивостта на обществените си изяви не е обичал и да си прави самокритика, да признава грешките си. Не само изследователите на творчеството му, но и всички, които са писали спомени за него, изтъкват по един или друг начин това високо самочувствие. Георги Караславов: „Трябва да отбележа, че Антон Страшимиров имаше високо самочувствие на писател“ (Близки и познати, с. 8). Владимир Русалиев предава думи на писателя: „Аз живея и творя. Изкуството и животът в мен се сливат и откъде започва едното и докъде завършва другото, не зная... (Мемоари, С., 1976, с. 143). Тук трябва да добавим и голямото съдържание, преди всичко нравствено, което Антон Страшимиров е влагал в писателското звание — именно звание, а не служба. Той е вярвал, че писателят трябва да съхранява своята независимост, независимостта на своето писателско слово. Това е една от главните причини за постоянната му борба срещу всякакви опити за трайно обвързване не само с партии, но и с литературни течения, за постоянната му променливост.

И въпреки това високо самочувствие и може би благодарение на него и на значението, което влага в писателската съвест, го виждаме в значителната част от живота си да върви срещу течението; той не се стреми да се харесва на онези, които са раздавали почестите, парите, службите. Напротив, воювал е срещу тях. Нищо мижитурско няма в този човек. Чужди му са хитрините на тарикатите или еснафите, които мечтаят как да се наредят по-добре в живота. През детството си той не само съумява като Горки да се съхрани от еснафщината, но пак като Горки цял живот ще воюва срещу нея. Ще воюва и като народник, и като социалист, и като индивидуалист, носител на модернистичните литературни течения. Главният враг през целия бурен живот на писателя е еснафщината във всичките ѝ форми и разновидности — еснафът, който се променя, еволюира с развитието на социалните отношения, но грижливо съхранява същината си. И в тази си омраза вечноменящите своите кожи като Протей писател остава постоянен.

Той вярва, че и литературните му противници са еснафи, затова ги презира. От това самочувствието му не намалява, а расте. Ъгловатата му личност, жадна за похвали, не е обичала писателската среда, дето е бил принуден да се среща с други амбиции, с други изострени самолюбия и нерядко с жлъчни подмятания, зловни остроумия, недоброжелателство, прикрито зад външна усмивка и побезност. Завистта на безплодните към неговото щедро изобилно творчество — намирала начин да отравя ежедневието му, да поставя трънчета под възглав-

нищата му, да го кара „да гълта всяка сутрин по една жаба“ — както се е изразявал Емил Зола за себе си.

Вродената му избухливост и гневливост заедно с това изострено самочувствие са подхранвали безбройните му литературни спорове, горди изявления, че се смята за гений, че е вожд на младите писатели и пр.

И неслучайно той винаги се е ограждал с млади хора, с млади писатели, които са гледали или е трябвало да гледат на него като на вожд и учител, като на „литературен войвода“. Но той ги е обиквал искрено, стремил се е във всички списания, които е редактирал, да събира около себе си автори, които са го слушали и уважавали. И още нещо: били са носители на новото, модерното, най-съвременното в живота и в литературата. А и в това отношение Антон Страшимиров е имал големи амбиции — винаги да бъде модерен, той да донася в списанията и творбите си най-съвременните и най-интересните литературни течения. И затова, докато например в първата годишнина на сп. „Наш живот“, което започва да излиза през 1901 г., сред изтъкнатите сътрудници почти няма млади автори в сравнение с главния редактор, то във втората годишнина на списанието, която е чак през 1906 г., вече са включени автори като Теодор Траянов, Илия Иванов-Черен, Димо Кьорчев, Трифон Кунев — все младежи, носители на модния тогава символизъм.

При излизането през 1910 г. на сп. „Наблюдател“ като редактори са включени заедно с Антон Страшимиров и брат му Димитър, както и писателите Стефан Руневски и Г. П. Стаматов (когото Антон Страшимиров винаги е заявявал, че обича). Но те отпадат още след петата книжка, за да останат за сътрудници само младите тогава Христо Ясенов, Георги Райчев, Йордан Йовков и др. И така е с всички издания на Антон Страшимиров. Той не може да търпи и трудно търпи около себе си свои връстници, на които гледа като на съперници. Но дири и събира в редакцията си млади и най-често талантливи творци.

Како не успява да стане македонски войвода, Антон Страшимиров винаги е вярвал, че е станал и дълго е бил литературен войвода на всички млади литератори.

Но тук по-важно и интересно е друго: искрената обич на този суров, гневлив, амбициозен човек към своите млади приятели. Човекът, който е готов да удари плесник на кмета или да обругае Кирил Христов, рони сълзи на бойното поле край Люлебургаз, когато научава за смъртта на Илия Иванов-Черен. Той не може да спи месеци наред от скръб при научаване за гибелта на Христо Ясенов. Този беден писател предлага голяма сума пари на Георги Шейтанов, за да избяга зад граница, и поддържа, храни младите пишещи момчета Георги Караславов, Илия Волен и др. „Той ни въздействуваше най-силно с човешкото. Той ни издържаше, даваше ни пари да живеем“ — ще каже Илия Волен (вж. цит. анкета на Румяна Дамянова. — Литературна мисъл, 1978, кн. 2, с. 56).

Виждаме колко сложна и наглед противоречива е душевността на този човек и в основата си колко човечен е той.

А какво е участието и какво е поведението му в революционното движение за освобождението на Македония? Най-напред трябва да видим защо участва така всеотдайно в това движение? Тук несъмнено главна роля играе неговият произход, чувството му за корените. Но и нещо друго, по-важно: през негово време върху жарките огнища на Възраждането е изсипана вече сивата пепел на буржоазната действителност. Романтичното се губи зад стълбиците със сметки и зад силуетите на новите банки, които изникват в София. И като че борбит за освобождението на Македония остават най-прекия път за революционна дейност. Чистотата и патосът на възрожденските традиции се възпламеняват в тях. И след това — обичта на писателя към българския народ, към неговото обе-

динение. Нали тези същите причини карат и П. К. Яворов да се намеси така пряко и всеотдайно в „македонските работи“.

Но нас в случая ни интересува каква роля се е стремил да играе писателят в организацията. Дирил ли е водачеството, войводството? Интелектуалците обикновено образуват обкръжение около силните личности на делото, но не желаят да ги заместват. Те сякаш предпочитат да бъдат тълкуватели, славослови, биографи, теоретици на вождовете, но не самите те да стават вождове. (И когато правят такива опити, най-често излизат безуспешни — нека си припомним за атаката на Габриеле д'Анунио срещу Фиуме след Първата световна война.) Ние виждаме, че дори Яворов, който на няколко пъти се сблъсква с Яне Сандански и не го обича, признава неговата желязна воля, енергия, вътрешна сила.

Антон Страшимиров особено през годините на младостта си е дирил роля в политическия живот, в областта на делото. Дори е мечтаел за ръководен пост в Македонската организация. Той не скрива това и многократно се среща в биографичните му писания, в романа „Вихър“, в публицистиката му с изрази като „водех тълпи“ или „стоях начело на тълпи“ и др. Тези изрази се превръщат дори в авторов шаблон. Имало е моменти около края на XIX в., когато той се е колебаел по кой път да тръгне: политиката или литературата? Но постепенно в раздвоението между политическите му и литературни амбиции е дал превес на последните. В политиката не е имал достатъчно успех. И, от друга страна — винаги е чувствувал своето призвание именно в литературата.

Но (и това е особено важно да се подчертае) като писател той запазва най-чистата си възторжена обикновеност към хората на делото. Написва някои от най-възторжените и хубави страници тъкмо за онези фигури, политически и главно революционери, които са пленили неговото въображение. Да си припомним топлите му, прочувствени слова за Яне Сандански и особено за Гоце Делчев. Неговата брошура за Кръстьо Асенов ще влезе като вътрешно ядро на романа му „Роби“. А и този роман, най-значителният в творческото дело на писателя, е в същност възхваля на хората на делото, на революционери като Орце Попйорданов, Павел Шатев, Кирков и др.

В кабинета му са висели портретите на войводи, живи или убити, със сърдечния надпис: „На милите Антон и Стефка.“ Именно тези герои, хора на дълга и подвига, ще изпълват с топлина и преклонение гневливия и изменчив дух на писателя. Ето например какво казва той за „македонските войводи“: „Не знам как се докараха работите тъй, че през цяло едно десетилетие къщата ми беше свръталище на нелегални македонски войводи (че и на цели чети). Прегръщах ги, целувах ги, когато ги посрещах или като ги изпращах. Отиваха те, връщаха се, пак отиваха — и вече не се връщаха. Гинеха един след друг, като ни оставяха само прощалните си целувки . . . Така през цяло десетилетие аз бях очи на очи с почти безименната саможертва на редица наистина светли мъже (между които имаше и такива могъщи фигури, че аз се чувствах малък и се изпълвах цял с благоговение). Не е ли ясно, че заживял в такава атмосфера, аз неусетно започнах да се освобождавам от присъщата на всички артистични натури суета и скоро се издигнах над практичността и кариеристичните подбуди? Няма защо да скромнича: бях по моему волна птица, бях буяга. Но нали? Кого не е укротявал животът? А ако аз попаднах между изключениията, тоест ако и до днес не се чувствавам „укротен от живота“, дължа го навярно на щастливото мое преливане към чудната беззаветност сред малки и големи на македонското дело . . .“ (Антон Страшимиров — личност и дело, сборник по случай юбилея на писателя. С., 1931, с. 108).

Това изказване разкрива съществени моменти от вътрешния живот на Антон Страшимиров. Най-напред писателят изразява преклонение пред някои от войводите и поддържа, че се чувства малък пред тях. Пред никой и никакъв писател освен пред Ботев Антон Страшимиров не би заявил, че се чувства

малък. Тук за пръв път признава, че е бил суетен, но при срещата си с героизма той се е освободил от суетата. И действително след опознаването на „македонските революционери“ градусът на себелюбеността у този човек като че ли намалява, той става по-въздържан в себеоценките си и намира други показатели за измерване истинската същност на характерите.

Ето така Антон Страшимиров съхранява чистия пламък на своята романтическа природа за хората на делото. Човешкият героизъм ще събужда винаги възторзите на писателя. Колко хубави и искрени са например думите, които казва той за полковник Борис Драганов, с когото се среща по дългите пътища на войната. Неговите книги „Вихър“, „Червени страници“, „Войни и освобождение“ са изпълнени с прекрасни портрети на български войници и офицери, които проявяват героизъм през различните боеве на войните. Тези портрети са сред най-хубавите в нашата военна литература.

Интересни са отношенията на писателя през тежките дни след деветоюнския преврат с някои революционери-единофронтовци, търсени под дърво и камък от полицията и от официалните убийци. Антон Страшимиров е бил например приятел с Георги Шейтанов, от когото са треперели не само детективите, но и офицерите от Третата секция ведно с „войводите“ на Иван Михайлов. Писателят дълбоко е уважавал младия човек, който нелегален е пристигал в дома му, окачвал е на закачалката палтото си с джобове, пълни с бомби и със стихове, и е оставал само с един парабел на кръста. И са започвали безконечни разговори за литература, изкуство, декламирали са. Звънът на римите е заглушавал тропота под прозорците от подкованите бутуши на патрулите и стражарите. Когато положението става неудържимо, Антон Страшимиров е молил Георги Шейтанов да напусне България: „Георги, бягай, ценен човек си. Неведнъж си минавал нелегално границата, това не представлява трудност за тебе. Давам ти десет хиляди лева, бягай, момчето ми, спасявай се!

Бай Антоне — отговорил Георги Шейтанов. Благодаря ти. Не искам нищо и не мога да напусна България, докато тук остане дори един наш другар, когото грози опасност. Мога да премина границата последен. Иначе ще се чувствавам дезертър . . .“ (Из спомените на Недялко Месечков „С кръвта си ношите тревожим“, т. I, с. 240). Тук трябва да отбележим, че и на самия писател близките са му предлагали да избяга извън България, защото животът му е в опасност. Но Антон Страшимиров отговаря: „Не желая да замина. Искам да остана при моя народ, макар и сред убийци.“ (Припомняме си, че на младини той напуска България, за да избегне присъдата и затвора. Но в зрялата си възраст не избягва, за да спаси живота си. Постъпва като Георги Шейтанов.)

Домът на Антон Страшимиров е бил посещаван и от войводата Тодор Паница, човека, който е вдъхвал най-голям страх дори на хора като генерал Вълков и Иван Михайлов. Тук не говорим за най-близкия му човек, когото е обичал като свой син — Христо Ясенов, член на комунистическата партия, за брат му Тодор и за много други единофронтовци, с които е другарувал тъкмо през годините на кланетата.

Това преклонение пред хората на делото, пред тези, които са изпълнени с воля и енергия, е характерно изобщо за интелектуалците. Но при Антон Страшимиров виждаме, че той се прекланя не пред властниците, които се стремят да организират около себе си хор от хвалители, а пред гонените, преследваните, революционерите, които трябва да умрат и които умират за своите идеи. Това още един път разкрива благородството в характера на писателя.

Какво е отношението му например към Яне Сандански? В общи линии — каквото е отношението на Захари Стоянов към Бенковски. И авторът на „Роби“ би могъл да каже: „Аз благоговеех пред него.“ Въпреки че писателят е виждал сла-

бостите и недостатъците на „пиринския цар“, той не е имал сили като Яворов да спори с войводата, да му се противопоставя, дори да се хваща за пистолета.

И ние откриваме, че изострената амбициозност на Антон Страшимиров, голямото му самочувствие, винаги готовата да избухне гневливост са свързани преди всичко с неговата литературна дейност, особено след 1900-ата година, когато става „професионален писател“. Сега той невини сѹмвява да се издигне над суетата на дребните литературни боричкания, нерядко подклаждани от завистта, но прикрити под маските на различни теоретически направления. Антон Страшимиров се тревожи непрекъснато как да съхрани литературната си слава, да бъде признаван за един от първите писатели. Но не се тревожи от многочислеността на противниците си, не се стреми да ги намалява, не предприема тактически ходове за сдобряване с един или друг критик. Неговият воинствен дух е по-силен от всякакви доводи и компромиси. Той не е и не може да бъде миролюбец в литературния живот. Предпочита да удря с бастун или слово върху критиците, отколкото да се сдобрява с тях. Всяка промяна на позициите му ражда десетки нови врагове. Но въпреки това писателят непрекъснато ще променя своите литературни и обществени позиции.

Изострената амбициозност при Антон Страшимиров се прелива в изостреното му чувство за чест и достойнство. Това е черта на българския национален характер. Докато нехаенето на индивида за мнението на другите, под каквито и благородни маски да се прикрива, е форма на отчуждението. Чувството за човешко достойнство е по-богато от самочувствието и се слива с хуманизма. При Антон Страшимиров варира и взимат превес ту личната амбициозност и грижа за писателската слава, ту чувството за хуманизъм и човешко достойнство, което го изправя през решителните тежки исторически моменти винаги на фронта на народа. При него това чувство за лично достойнство не се губи в страха от рисковете. Писателят най-често е приемал рисковете с цената на спокойствието, бѹдещето и дори с цената на живота си.

В такъв смисъл този човек не е суетно славолюбив, а по-скоро самочувствието му е сурово, мъжествено, изпълнено със съзнанието за лична чест и писателско достойнство. Той е разбирал, че суетата на ежедневието, неговите малки убождания пречат да се изживяват пълно и цялостно силните чувства. Но именно силните чувства характеризират може би не толкова творческите, колкото обществените битки на неговия живот.

Дребните и безсмислени литературни схватки, които вдигат дим около огъня на творците, се напластват и около неговото име. Но пламъкът е същественото в живота и в творчеството му. Този писател не се стреми не само властниците да бъдат доволни от него, но и всички да бъдат доволни, да няма врагове, което значи — да изгуби своята собствена индивидуалност. Напротив, той желае преди всичко самият да бѹде доволен от себе си, що се отнася до обществените прояви и до личното творчество.

Ето така виждаме един човек с изострено самочувствие, но и с чувство за чест, който яростно участва в обществените и в литературните борби. Участва с доблест, но невини с упоритост. И заедно с това виждаме у същия този човек голямата обич към народа, към простите селяни, която надхвърля границите на обикновеното народничество и е примесена с влиянието на ранния социализъм.

Отгук е безсъмнената връзка на неговата гневливост с честността. Той е честен, открит и затова смел човек. При него нямаме скѹтаване на гнева задълго в душата, докато се превърне в трайна злоба, а, напротив, една избухливост, която тресва и заглъхва, избухливост, родена от прямотата. При него обичта към младите писатели и смелостта в борбата за тяхното утвърждаване съпътствуват целия му живот. „Имал съм смелостта да поемам рисковете за дарованието на младите хора и почти не съм се излѹгвал“ — ще каже писателят. (Излѹгвал се е може

би само с Люба Касърова, но и Иван Вазов се е излъгъл с Елмазова, Александър Балабанов — с Яна Язова и т. н.)

„Той съчетава меланхоличната мъжественост на рупеца със спривавата решителност на македонца“ — ще каже за него Петко Росен. Това наблюдение е точно и интересно. „Меланхоличната мъжественост“ — тя е характерна за романтично устроените характери. Тя е причината, която кара очите на писателя дори и в най-разгорещените спорове да не стават зли, „да не бодят“, както е забелязал същият Петко Росен. И затова „понякога изказванията на Антон Страшимиров приличаха на изповеди, а други път — на заповеди“ — пише Георги Караславов. „Той може да бъде в едни случаи грубо властен, а в други случаи сантиментално чувствителен“ — твърди Георги Райчев. Той умее да бъде демократичен с войниците през Балканската война и грубо властен като кмет в Ксанти.

Но този човек „не си е купувал охолол живот с цената на своята чест, на своята свобода и на своята гордост“. През целия си живот той е беден. На края на живота си — и печален . . .

II

Както е известно, детството на Антон Страшимиров е тежко, напрегнато и богато с нерадостни изживявания. Той малко е писал за този най-ранен, но тъй важен период от живота си. От неговите два спомена за детството „Чичо“ и „Бунт“ (поместени в т. II от съчиненията, изд. на БП, 1962), от ранните му спомени, поместени в сп. „Български преглед“ (кн. 11 и 12, 1896), от откъса „Пред прага“, излязъл в Кюстендил (1900), и др. ние се запознаваме с почти едни и същи събития: сиромашките му дни, романтичния и интересен образ на чичото, скитанията му из Добруджа. Но неотдавна един научен работник — Весела Малеева — откри 27 неизвестни автобиографични страници, написани от Антон Страшимиров именно за неговото детство и изпълнени ако не с нови факти, то с нови мисли и наблюдения.

В книгата си „Максим Горки и българските писатели критически реалисти“ (С., Наука и изкуство, 1974) авторката е цитирала съществени откъси от тези биографични редове, придружени с убедително тълкуване.

Тук още един път изпъква близостта между детството на Максим Горки и Антон Страшимиров. За тази близост са писали някои автори. Но аз мисля, че има интересно, неотбелязано досега сходство между детските години на Захари Стоянов и Антон Страшимиров. И това сходство е не само в онзи югоизточен кът на България, където са скитали двете деца, не само в трудностите на похода между Варна и Русе, който са изходили те с окървавени боси нозе, но и в трудностите, с които са се сблъскали в началните дни на своя живот; във волните им, свободни детски години; във вкуса към пътувания, към странствувания; в жадната алчност за опознаване на нашия живот, на хората, на българите. „Това мое първо странствувание продължи шест месеца — пише Антон Страшимиров. — Още в началото сямахме да измрем от жажда по Добруджанската степ . . . Сяхме по кръстища на ожънатите ниви и помня, беше светло утро, когато влязохме в Кюстенджа. Продължих своя незнаен път по света“ (цитат по книгата на Весела Малеева — с. 116). И той действително продължава своя незнаен път по света, но по-точно — по пътищата на родината. Както и Захари Стоянов . . .

Тук и двамата писатели се запознават с още нещо: с човешкото страдание, с тежкия живот на бедните, онеправданите, експлоатираните, с тяхната човешка съдба. И с нечовешката същност на господарите, чорбаджиите, онези, които са зациментираны в еснафското си ежедневие и във вечната жадност за по-големи печалби. Още от тези далечни години двамата млади хора ще обикнат обикновените трудещи се и ще намразят „чорбаджиите-изедници“. „Бях, разбира се, про-

тив чорбаджиите въобще“ — ще заяви Антон Страшимиров. И момчето Джендо (както са наричали Захари Стоянов), и момчето Тончо (както са наричали Антон Страшимиров) ще съхранят в душите си с много обич светли образи на хора от народа, на работници и селяни, които приласкават детското им въображение. Такъв е например добрият работник бай Игнат от фабриката на братя Иванови, загинал при една експлозия, когото писателят Антон Страшимиров никога няма да забрави.

Жизнената съдба на децата — бъдещи големи български писатели — удивително прилича на жизнената съдба на малкия Альоша от трилогията на Горки. И още нещо, което е най-интересното: и младият овчар Джендо, и малкият скитник Тончо, както и Альоша ще се сблъскат с човешките пороци, с тията на живота в пошлата действителност, в която са принудени да живеят, но никой от тях няма да бъде покварен, няма да остави хищните пипала на безнравствеността да проникнат в момчешката крехка и свежа душевност. Горки най-поетично и цялостно ни е показал как от мръсното блато на еснафщината в тогавашния руски живот изхвърква гордият сокол на борбата. От овчарските кошари Захари Стоянов с гигантска крачка ще стъпи по стръмния път на революционната борба. Детето Тончо за известно време ще работи в публичен дом в Силистра, но обратно ще го напусне. Те и тримата тези писатели ще запазят завинаги дълбоко уважение към жената, любима и майка, към нравствената чистота и моралното извисяване.

Те и тримата обикват непреходно и силно книгата, литературата. Обикват я като най-светлата и желана мечта в живота си. Но са принудени да преодоляват безчислени пречки, за да дойдат до нея. Горки ги е описал. Захари Стоянов, след като е чел само житията на светците през овчарските си години, ще попадне в русенското читалище „Зора“ и ще се свърже завинаги с литературата. Антон Страшимиров ще намери възможност да чете книгите от библиотеката на братя си Димитър. Той има по-голямо щастие от Захари Стоянов. Защото ако овчарят най-напред се захласва от книги като „Камък падна от небето“, то Антон Страшимиров ще чете Блъсковите повести и Друмевата „Иванко убиецът на Асеня“. Книгите и за тримата тези млади хора стават главната опора в живота. Тук те насочват цялата си духовна енергия и вяра в бъдещето.

Но жадното четене на книги, потъването в света на литературата има и друго влияние специално върху душевността на Антон Страшимиров, което е забелязала Малеева и точно го е очертала: „Денонощното четене на книги, от една страна, отвлеча Тончо от свирепите детски пътища, но, от друга страна, усилва опасни черти на характера му — възгордяване, мнителност, избухливост. Сам той казва, че тогава приличал на „стръвно мече“ (с.109). А преди това авторката ще отбележи още едно вярно наблюдение: „Научава се сам да чете . . . Боейки се да не бъде съжаляван и обиждан, Антон става амбициозно и властно дете — пръв ученик в класа, признат вожд в детските войни“ (с. 108).

И ето че се срещаме с нещо твърде характерно именно на Антон Страшимиров: това дете се движи сред бедни, недоучени деца от „неговата черга“. Но то ги е вече надраснало в своята култура, знания, възможности. И ние виждаме как твърде рано се ражда самочувствието му, стремежът му да бъде ръководител, да властвува — с който стремеж ще се сблъскаме по-късно през „лудите години“ на младостта му. Дори сред много по-възрастните от него работници момчето се откроява като ръководител: „В читалището на братя Иванови се работеше на парче. Там ние работниците бяхме господари на себе си, при това аз, макар и дете, при брадясалите онези безделници, все пак багодарение на феноменалната нервна система, която проявявах, а също и на отсечената реч, която отговаряше колкото на темперамента ми, толкова и на моята начетеност, стоях почти изцяло в групата на десетина души . . . И срам беше отново да стана слуга“ (с.113).

Навсякъде момчето личи сред другите. Това укрепва самочувствието му. Но беднотията, нуждата да търси препитание много често ще накърнява тъкмо гордостта му. Без да я пречупи. Като слуга в една гостилница например той с горест ще отбележи в спомените си: „Най-болното ми беше това, че богатите мои връстници, сред които до вчера аз бях като цар, сега идеха пред гостилницата и с тъжно любопитство ме гледаха с престилката“ — това рано нараняване на гордостта ще остави своите следи за цял живот. Както в приказката за мечката и човека — пироните-обиди ще бъдат изтръгнати от бъдещата слава, но следите от пирионите ще останат завинаги в душата на твореца.

Ето така в ранното детство на бъдещия писател откриваме изворите на неговата амбициозност, гневливост, изострена чувствителност, но и на неговата доброта, на онзи „мек огън“, който гори в очите му и за който говорят в спомените си много от връстниците и от биографите му.

Той ще разбере, че „възрастните не са по-добри от децата“ в часовете, когато наблюдава Русенските събития. Но ще направи и трогателно изказване пред трупа на един убит войник край брега на Дунава: „Ето аз нямам баща и майка, по-добре мен да бяха убили.“ Така се пробужда винаги будната готовност за саможертва у бъдещия общественик.

Тук би трябвало да отбележим нещо важно, на което малко са се спирали у нас, свързано с мрачните детски дни на Антон Страшимиров. Той остава сирак още в зората на своя живот. А това не може да не се отрази на съзнанието му. Някои съвременни учени с фройдистка насоченост дори намират, че липсата на баща в ранните дни на живота разкрива една нестихваща амбициозност в човешкия характер. (Dr. Pierre Rentchnick, Pr. André Haynal, Pr. Pierre JenacLens — *Les orphelins mènent-ils le monde?* — Un problème psychohistorique — Ed. Stock — Paris — 1977.) Без да приемаме крайностите в изводите на авторите, не можем да отменим влиянието на тази страшна липса, която завинаги остава в човешката душа: майчината обич и бащината грижа. И тя ще остане именно като сянка в дълвността на бъдещия писател. И може би като стимул за творческа амбиция и непрекъснат стремеж към усъвършенствуване.

И още нещо: вътрешната развълнуваност, вечно бдящото неспокойство, мнителната обидчивост, характерни за Антон Страшимиров, сигурно крият соковете си в тази важна страна от детските му години.

И на още нещо важно би трябвало да се спрем, когато разглеждаме тези важни детски години на писателя, за което той не говори никъде, в никакви спомени, не говорят и най-проникновените му изследвачи. И това е липсата на отседналост в едно и също място. Липсата дори на истинско родно място, липсата на дълбоки корени в детските спомени. Той живее сравнително малко във Варна. В тези детски дни няма празници, приказки, майчини песни, онова светло детско очакване на бъдещи радости и игри, нежност. Само грубост. Уличката, в която израства, е „малка тъмна република“ — населена с българи, гърци, турци, гагаузи — тя е „многонационална“. Той скоро напуска тази уличка. И започва движението му. Но из България. Първите години от живота на момчето са скитнически. Родно място му става не само град Варна, а цялата родина. И оттогава той непрекъснато ще се движи, ще обикаля из българските земи, така както ги е виждал и чувствувал в границите, които е вярвал, че са български.

Но на момчето ще липсва онази „малка планета на детството“, за която говори Франсоа Мориак в своите „Вътрешни мемоари“ и от която обикновено се подхранват корените на най-ранните спомени. На него фактически ще липсва родното място. Той ще се чувства еднакво свързан и с Варна, гдето се е родил, и с Неврокоп, откъдето произлиза родът му, и със strandжанските села, дето преминава младостта му, и с градовете на Беломорието, гдето прекарва някои от най-хубавите си дни, и със Скопие, където го отвежда войната, и т. н. Пътуването

между родните градове като че става най-важното в живота му. И затова, ако надникнем по-дълбоко в писанията му и особено в автобиографичните, макар и твърде оскъдни, ще видим, че той с еднаква обич пише и за Варна, и за Скопие, и за Солун. В художественото си творчество писателят е отделил повече място, и то не само по размери, но и емоционално за Бургаско, отколкото за Варна и Варненско.

И така идваме до най-важните проблеми в този човешки характер: той не е способен да се задържа дълго, постоянно на едно и също място, не е способен да спуска задълго котва в пристанищата по неговия път, да закоравява в навичките си. Предпочита „пътищата пред странноприемницата“ — ако използваме израза на Унамуну. Оттук ще произлизат най-големите неприятности в живота му. И най-хубавите мигове в живота му.

Всички негови врагове най-напред са го укорявали именно в липсата на стабилност. Дори Ванчо Михайлов — водачът на дясното крило от ВМРО, както цитира в спомените си Петко Росен, пише: „В средите на македонските дейци Страшимиров бе такъв, какъвто бе и в литературните, и в политическите — неустойчив, извъртлив, бързоменящ позициите си“ (т. III, с. 599).

И при един дори най-общ поглед ние веднага се уверяваме в известна правота на тези думи. Защото писателят не само че не е бил никому послушен ученик, но не е бил никому и верен ученик. Така както ще се движи от град на град, ще пътува от една към друга област в родината, така той ще се движи от една към друга политическа идея, партия, литературно течение. Ненужно е да изброявам превъплъщенията му в това отношение: от народничеството, през ранния социализъм, до индивидуализма и отново приближаване към социализма. Той става и радикал, и демократ, и неколккратно се приближава към социалистическата и комунистическата партия и т. н.

Той е променлив дори в отношенията си към отделните личности: ще бъде верен и вдъхновен приятел на Найчо Цанов като депутат в XII Народно събрание през 1911 г.; ще бъде приятел и дори почитател на П. К. Яворов и ще напише през 1901 г. в сп. „Наш живот“ възторжена рецензия за стихосбирката му, като ще го нарече „светъл представител на бъдещите генерации“, а след това ще го обкичи с епитети като „търгаш с чувството“, „житейски лъжливек“ и др. Многократно той ще променя отношението си към Кирил Христов, Иван Вазов, дори към братата си Димитър, на когото е дължал най-много за своето не само духовно развитие.

Съзнавал ли е писателят тази своя слабост? Съзнавал я е и оправдавал. Той е отговарял например на упреците на Димитър Благоев, като е казвал, че „предпочита да бъде с болшинството от народа, а не със зараждащата се класа“. А в „Праг“ пише: „Не е било никога скрито-покрито за кръга около Димитър Благоев, че Стришимиров си е оставал винаги със своето особничене, което е произтичало от стремежа и положението му да бъде неразривен с нуждите на общата маса — не на зараждащата се класа.“ А до Найчо Цанов пише: „Какво да права, като не мога да се заслепя в едно определено течение, та да се считам и пред себе си, и пред хората логичен, последователен и значи безупречен“ (Литературна мисъл, 1962, кн. 6, с. 32). На друго място ще каже с известно самохвалство: „Какъвто съм си бунтар“, ще говори постоянно за своя независим дух и т. н.

На какво се дължи тази непрекъсната променливост в идеите, приятелствата, живота на този човек? Ние видяхме, че той не го прави от кариеризъм, от желание да се нареди добре, да бъде винаги с властниците. Неговите политически промени не са обусловени от промените на властта. Него прави и от оригиналнине, от стремеж за слава.

От друга страна, Антон Страшимиров не е „homo prose“ — ако искаме да употребим израза на Еразъм Ротердамски. Той не се мъчи да бъде извън политическите борби, да не се ангажира с течения и направления, в които не върва

пзяло или в които се съмнява. Той не желае да си запази духовната свобода на творец като Еразъм, да бъде „над дребнавите политически боричкания“ в името на своето голямо литературно дело. Той не е смъртен враг на фанатизма, на бесовете на борбата — „вечен приятел на мира, в който се крие истинският хуманизъм и творческа свобода“.

Напротив, Антон Страшимиров тъкмо като характер е противоположен на Еразъм Ротердамски: много лесно и бързо се заангажира, без каквато и да било предпазливост, и то с цялата своя страстна природа. Той се отдава всецяло на новата идея, партия, литературно течение и върви право към целта. Не обича диагонала, който дава възможност за лавиране надясно или наляво. Но и не чувства морално заангажиране към предишните си съидейници, съпартизани, приятели. Вярно е, че по начало не им става враг, чужд е на еничарската психика, но ги изоставя и се стреми да се разграничи от хората, в чиито редици е крачил известно време. И вдига нови знамена. И гордо ги развява. За да изостави и тях и да поеме още по-нови. За разлика от Драган Цанков, който е менил верите си, без да вярва, Антон Страшимиров е вярвал във всяка своя нова вяра. И което е най-странното, при него Аврам не ражда Яков, Яков — Исак и т. н. Обратите и завоите по пътя му не се подхранват от предишните, а често са най-неочаквани. Той винаги е изненадвал и нерядко скандализирал обществеността с някоя своя творба, изказване, постъпка. Юношеската способност да се увлича от новотата не го напуска до края на живота му.

И по този начин виждаме, че няма нито едно историческо събитие, станало в родината, в което този писател да не е участвувал. Затова той винаги и цялостно е в своето съвремие.

Антон Страшимиров не бяга именно от своето „аз“, стреми се към него, и то по обратния на Еразъм път: чрез смелото заангажиране с една доктрина, идеология, личност. И след това, чрез смела промяна на възгледите, в зависимост от промените в живота. При всяко свое превъплъщение той не само се стреми да бъде верен на себе си, но и да бъде там, където е най-голямата част от народа. Този човек не е принадлежал на бъдещето, на борбата за бъдещето, както например Димитър Благоев. Не е принадлежал и на миналото, на спомемена — като П. Ю. Тодоров. Но е човек на настоящето, на съвременността, на конкретния исторически момент.

В последната книжка от последната годишнина на „Наш живот“ той пише: „Ние сме на всички и ничий. То е защото сме верни на себе си като носители на човека и неговата странност, сред живота на нашата страна.“ Ясно, че писателят намира партийните програми, дори програмите на списанията и изданията като ограничение на индивидуалната свобода, от една страна, и от друга — израз на известна теснота, обедняване както на богатата човешка индивидуалност, така и на сложната противоречива действителност. „Не съм бил на никое списание морално обвързан сътрудник“ — ще каже той в бр. 9 от „Праг“ през 1898 г.

По този начин писателят Антон Страшимиров се превръща в един български Протей, враг на теснотата, ограничеността, закостенелостта и едновременно враг на еднообразието, шаблона, монотонността и навика. Ние знаем, че един човешки характер се състои от различни, повече или по-малко очертани особености. В зависимост от житейските обстоятелства едни или други черти от характера вземат връх. Но при Антон Страшимиров това става рязко, без преходи и нюанси.

Оттук и неговата дълбока омраза към догматизма. Той не може да служи на догмите, както не може да служи и на личностите. Той вярва в известния афоризъм на обичания от него писател Оскар Уайлд: „Предпочитам хората пред догмите, а от хората — тези, които са без догми.“ И самият заявява: „Не

понасям догмите и особено психологическите, при надникването в душата на човека.“ Злокобната яснота и категоричност на догматичните формули, както и сухотата в конструкцията на философските системи са го ужасявали.

В този смисъл ние се убеждаваме, че писателят е бил в същност хуманист в едно широко разбиране на това понятие, свързано преди всичко с човека и неговата съдба. У Антон Страшимиров никога събитието не е ставало по-важно от човека. Никога не е жертвувал човека в името на някакви доктрини или предвзети идеи. И то не човека абстрактно, а българина. „Съботата не покорява човека, а човекът съботата“ — е обичал да казва той. „Защото не човекът е за съботата, а съботата за човека.“ В това се крие същината на антидогматизма. Антон Страшимиров не би могъл да каже — „*fiat justitia — pereat mundi*“. Или ако щете: „*fiat litteratura — pereat mundi*“. Както според него събитието не е по-важно от човека, така също различните догми, програми, философски системи, които трошат костите на човешките индивидуалности, ако не се поместят в тях, не са по-важни от народа.

Тази негова непрекъсната променливост е раждала тежките обвинения не само на политическите му противници, но и на еснафите, пъллещи като мравки в буржоазната действителност. Те, дребнаво логични и последователни, горди със своята „вярност“, с алчна припряност са дирили противоречията в писанията, изказванията, отношението му към хората. И са го хулели. Верността на всяка цена несъмнено е добродетел, сила на волята, честност. Но понякога и умствен мързел, духовна ограниченост, неспособност за развитие. Управителят на лагера Бухенвалд с гордост е заявявал: „Моята сила е моята вярност.“ Антон Страшимиров, напротив, е набирал сили от верността към собствената си личност, към народа, към болшинството от народа.

Променливостта най-често е признак на слабоволие, сляпо подчинение на жизнените условия, на обществената атмосфера, средата, силните характеристики. Но както не е непреклонен сектант, така Антон Страшимиров не е и безволев добряк. Ние видяхме, че той тъкмо не е добряк, а по-скоро — бдящо горд човек.

И все пак леката податливост към външните влияния, към външната събитийност, към агресивността на събитията на деня, бързото реагиране без вътрешна съсредоточеност говори за известна слабост, неустойчивост. И ние идваме до най-важното, това, с което започнахме: в душата на този човек нещата, явленията, хората не са могли да пуснат дълбоки и здрави корени; идеите — да се превръщат в траен мироглед. Антон Страшимиров не е обичал корените и не е имал сили да ги закрепява трайно в родната пръст. Сякаш той е предпочел да живее върху кожата на съвременността. И ако това е пречело на обществения му живот, то особено е пречело на литературното му творчество. Да се спрем най-напред на тематиката: Антон Страшимиров е верен на съвременността, на съвременната литература. И това е хубаво. Но той веднага след първите впечатления от известно събитие, случка, характер се захваща за създаването на литературната творба. Не дочаква идеята да узрее, да пусне корени в душевността му, да се превърне в частица от душевния му живот. Винаги в такива случаи съм си припомнял дълбоката и извънредно важна за литературното творчество мисъл на Томас Ман: „Едно произведение трябва да има дълбоки корени в моя живот, трайни връзки трябва да преминават от него до най-ранните детски сънища, за да признай правото си над него, за да повярвам в законността на своето дело. Случайното посягане към даден мотив, към който нямам дългогодишни претенции да го обичам и познавам, ми се струва дилетантизъм.“

Антон Страшимиров не е посягал случайно към дадена тематика, но най-често не е имал търпението да изчаква да пусне дълбоки корени в душевността му, да се свърже с корените на творческия му дух и личност. Сякаш този най-

професионален в литературата ни след Вазов писател е бил дилетант в смисъла, за който говорим.

Същото се отнася до различните модни литературни течения и направления. Те идват обикновено от Запад в нашата родина като приливни вълни и се възприемат бързо от амбициозните млади автори и... от снобите. Но и Антон Страшимиров не е бил чужд на тях. И не само не е бил чужд на тях, но ги е посрещал едно след друго, отреагирвал е на тяхната новота и... не им е оставал дълго време предан. Ето защо и в този смисъл не е бил достатъчно верен на традициите на българската литература. Например, като издига за знаме неоромантизма, той провъзгласява: „Вековните проблеми на живота срещу колибарските ограничения!“ Този израз е по-широк дори от Пенчо Славейковата „фасулковщина“. По този начин почти всички по-значителни европейски влияния, дошли като желани или нежелани гости в нашата литература, са намирали свой знаменосец и в лицето на писателя Антон Страшимиров. Той често ги е възправлял тъкмо срещу своеобразието на литературата ни.

Тук трябва да отбележим, че епохата тогава (в началото на века) е била наситена с жажда за повече и по-съвременна литература, за повече европеизъм в литературата под влияние и на Пенчо Славейковата група. Антон Страшимиров е сред тези, които са най-припрените носители на този европеизъм. Но както не остава дълго време символист, като например неговия млад „ученик“ Теодор Траянов, така той няма да остане дълго време импресионист, експресионист и т. н. Самият обаче многократно заявява: „Винаги съм се чувствувал романтик дълбоко в себе си.“ Но романтичните личности обикновено повече си спомнят, отколкото да се отдават на съвременния живот, на съвременните случки и събития. Повече мечтаят, отколкото живеят. При Антон Страшимиров видяхме, че това не е така. Той всецяло е потопен в своята съвременност. Стреми се именно да рисува съвременността в творчеството си. Романтическият дух обаче живее в него. В една буржоазна дребнава действителност той дири и намира необикновени, ярки характери.

Тази неспособност да пуска дълбоки корени в най-широкия смисъл на думата се отразява естествено и на книгите му. В сп. „Праг“ той пише: „Писателят не избира сюжетите и типовете си — тях му ги налага средата, която го непосредствено обкръжава, в която той сам люби и мрази, смее се и плаче.“ Всичко това е хубаво, то свидетелствува за жизненост и непосредственост. Нали така е постъпвал и най-големият наш писател Иван Вазов. Но при Вазов има нещо друго, което е твърде важно. Проф. Димитър Михалчев в известното си интервю пред сп. „Литературна мисъл“ (кн. 5 от 1971 г., с. 157), когато говори за любовта към бащината стряха като извор на патриотизъм, подчертава: „Вазов, където и да идеше, правеше си къща. Без къщи не стои. Затова е велик и вечен — защото отразява великите и вечни качества на българина.“ Това е стремежът към корените у Вазов. Той не си строи къщи от еснафски, дребнобственически съображения, а от жажда към корените, към родната българска пръст. По-късно, като говори за тежката епоха след Септемврийското въстание и априлските кланета, Никола Фурнаджиев ще каже с горчивина и ирония: „Строят си къщи всички поети.“ Но тези къщи ще бъдат именно еснафският стремеж към сигурност, „към покрив над главата“. Докато Вазовите къщи са стремеж към корените — има разлика. Иван Вазов откликваше на всички събития, които ставаха в родината му. Беше се превърнал като някаква струна, опъната между Балкана и Пирин, която издаваше звук при всеки стон или радостна въздишка на народа. Но неговите песни избликваха от дълбоките народни недра и от дълбоките недра на творческата му индивидуалност. От един общ център. Вазов не се менеше с епохите и със събитията, а ги разглеждаше и ги възпяваше със своя винаги запазен възрожденски патос.

И затова той беше единен в многообразието на творческата си изява. Не Вазов, а Пенчо Славейков написа най-отрицателните слова за поезията на Ботев и по-специално за „Хаджи Димитър“. Антон Страшимиров през целия си дълъг живот беше неспособен тъкмо да пуска корени в живота и в творчеството си. Той възприемаше чуждите учения, влияния, школи, но не се стремеше и не можеше като Пенчо Славейков да ги побългарява, да ги насища с българска душевност. Напротив, макар и временно, противопоставяше ги на българските литературни традиции, на българския национален характер.

И затова в творчеството му (с известни изключения, разбира се, и това са най-хубавите му творби) българските корени невинаги се чувствуват в тяхната сила. Жизнените сокове на народната пръст не идват от дълбоко. Но това не значи, че писателят е далече от народа — както видяхме, той е винаги с народа, макар най-често с бързоменящата се съвременност. Като говори и по проблемите на правствеността в световната литература, той ги разглежда чисто литературно, без да ги пречупва дълбоко през корените на нашата българска нравственост.

У Антон Страшимиров не се среща с гениалния дилетантизъм и творческа бързина, характерни за Захари Стоянов. У летописеца имаше също здрави корени. Като при Вазов тези корени бяха дълбоко впити във възрожденската пръст на Балкана. Антон Страшимиров, който е враг на чуждите идеологически „истини“, не станали плът от неговата плът, приема литературните „истини“, без да станат плът от неговата плът. Той не изстрадва символизма като Яворов, не укрепва в неговата атмосфера като Траянов, а го приема с външните му атрибути, приема го повече като сказчик, отколкото като творец. Западните модернистични учения приличат на излизанията и пътуванията му в Европа. Те не стават негова същност, дори не стават преживяване. Но тук трябва да отбележим, че Антон Страшимиров никога не е бил сноб, подобен на онези, за които говори художникът Ренато Гутузо: готов да се преоблича в чужда перушина. Той не е способен да се затвори в „кулата от слонова кост“ на символистите. И затова, когато земетръсите на социалните сблъсъци разрушиха тези кули, писателят приветствува земетръсите. Проповядването на новото обаче го привлича, кара го да се чувства пророк и вожд, а това му е харесвало...

Тук би трябвало да се спрем на още нещо, твърде характерно. И ще сравним отново Антон Страшимиров със Захари Стоянов. Той няма сили да се откъсне от своето „аз“. Да надмогне своята личност, да гледа на себе си отстраня като Захари Стоянов. Напротив, той субективизира дори епическите си платна. Присъства във всеки от своите романи като личност, като централен герой, „втурва се в сюжета“, в разказа.

Ако направим едно бегло сравнение между „Записките“ и „Вихър“, ще видим най-ясно тази разлика. В спомените на Захари Стоянов главен герой е народът — авторът е участник и наблюдател. Той е дори трето лице. Макар че от негово име върви разказът. В романа „Вихър“ сред войнишката маса винаги се откроява този Големан, който засенчва другите, който е в центъра на всички събития. И въпреки че разказът върви от трето лице, в същност в него живее първото лице — Големан, авторът на романа. Тук естествено не говорим за неспособността на Антон Страшимиров да се самоиронизира, да се гледа като трето лице, да се надсмива и над себе си.

И ако е нужно да употребим условно една терминология, ще трябва да отбележим, че у Захари Стоянов живее амбицията на делото, а у Антон Страшимиров — амбицията на личността. Грозният, приличащ на циганин добруджански овчар винаги е готов да забрави себе си, дори да се надсмее над себе си; красивият, властен и амбициозен писател от Варна не е способен на такава „саможертва“ дори когато върши подвиг. Захари Стоянов е способен да се приспособява дълго време с цената на унижение към дадена среда, с оглед голямата си

цел — „Записките“. Той се мени външно, без да се мени вътрешно. Антон Страшимиров не е способен на такова нещо: той не се приспособява към дадена среда. Не желае и не може да се обезличава в името на каквато и да било бъдна цел, дори на литературното си дело.

У някои от големите литературни творци, като Иван Бунин или Томас Ман, като Фолкнер или у нас Йордан Йовков, живее естествена неприязън към литературните моди, направления. Тези писатели остават верни на трайните литературни ценности и на своя народ. Иван Бунин например пише: „Аз не съм принадлежал към никаква школа, не съм наричал себе си нито декадент, нито символист, нито романтик, нито натуралист, не съм надявал изобщо никакви маски. И не съм издигал никакви кресливи знамена“ (Собр. соч. Т. 9, М., 1967, с. 539).

Антон Страшимиров прави тъкмо обратното. Той е навсякъде, където е променливо и шумно. Писателят не е способен като Йовков да прекрати по средата един хубав разговор, за да си отиде в къщи според личния график и да твори. Той не е способен, пак като Йовков, да остане сам на своята маса в кафенето, да наблюдава и размишлява. Напротив, Антон Страшимиров предпочита да бъде заобиколен от млади хора, да разговаря, да се възпламенява, да проповядва. Неговата къща е винаги отворена. Той е готов да остави всякаква работа при идването на млад човек, негов гост. И дълго да разговаря за литературата. Ето нещо, което Йовков не би си позволил. Тази топлина и сърдечност в отношенията с хората разкрива истинската същност на неговия характер. Афектираността, която ражда позата, служи като обществено украшение на писателя.

В есето си „Моего време“ (Съч. Т. 9, с. 576) Томас Ман пише: „Никога не съм бил моден. Никога не съм носил шутовска дреха.“ А за книгата си „Размишленията на аполитичния“, в която, както е известно, той защита позициите на Германия в Първата световна война, твърди, че е била „само експеримент и в никакъв случай обещание за пълно обвързване“.

Антон Страшимиров при всяка изживка на жизнения си път излиза с обещания за „пълно обвързване“. И не изпълнява, разбира се, тези обещания. Той приема естетическите позиции на първите символисти у нас, но не му достигат нито сили, нито темперамент да живее в кула от слонова кост. Човекът и особено творецът се изгубва без връзки с другите. Но той се изгубва и без връзки със себе си. Този индивидуалист винаги е поддържал връзки с другите, но като че ли въпреки декларациите му е поддържал по-малко връзки тъкмо със себе си. И затова, ако има известен еkleктизъм в творчеството му, този еkleктизъм нахлува от външното в проблемите на живота. Проблемът за истината на момента и за трайността във верността той изживява твърде болезнено в някои етапи от жизнения си път — например когато на фронта се лута между истината на човечността и лъжата на дълга през Първата световна война.

Алфонс де Шатобриан, като се е оправдавал пред Людовик XVIII, че е написал няколко възхвалителни статии за Наполеон, е казал: „Поетите са като птиците. И най-малкият вятър ги кара да пеят.“

Точно това е правил и Антон Страшимиров. Той е бил надарен с чувствителност и ветровете на епохата са го карали „да пее“ с различен глас. Но поетът не се е срамувал от „своите песни“, стига те да са били хубави и да ги е чувал народът. По този начин самият живот е нахлувал в делото му. Оттук и публицистично-документалният елемент в неговата проза, който е достоинство за някои от най-хубавите му творби като „Вихър“, „Роби“ или „Хоро“.

Фрагментарността като примиримост към една бързоменяща се действителност ражда и онзи есеизъм и публицистичност, с които се характеризира най-значителната част от творчеството му. Във всички свои превъплъщения той воюва и затова не се чувствава сухотата на преднамереността. Или, както

твърди съвременникът му В. Узунов — „винаги е бил под натиска на искреноста и вдъхновението“ (Юбилеен сборник, с. 16).

Но заедно с това на него му липсва усет за нетрайността на крайностите в литературния живот и особено на модните крайности. И затова при всяко свое превъплъщение страстната му натура го тласка към крайността.

Тук трябва още по-ясно да подчертаем, че Антон Страшимиров не се е променял с оглед конюнктурата. Това най-добре личи при режима на Александър Цанков. Политическият интерес се нуждае от идеологическа украса. Диктаторските режими предлагат на писателите или златна, или желязна клетка. Антон Страшимиров не е понасял никаква клетка. „Той е като гнил зъб — е казал Мусолини за Д' Анунцио — или трябва да се извади, или да се запълни със злато.“ Антон Страшимиров никога не е предпочитал златото — до края на живота си той остава бедняк, не се превръща в гнил, а винаги в здрав и остър зъб. „Така след 40-годишна писателска и обществена дейност аз съм без жилище, без пари и без осигурени старини“, ще каже писателят пред Еладимир Русалиев (разговор от 16. III. 1936 г. — с. 18). И това е напълно вярно.

И все пак в този „разхвърлян живот“ — както го нарича Д. Б. Митов (Съч. Т. I, с. 14, С., 1962 — Увод), има нещо постоянно и трайно: това е верността към българския народ, обичта към този народ, дълбокият и искрен патриотизъм. „Аз цял живот съм дебнел съдбините на моя народ — ще заяви писателят пред Владимир Русалиев. — Затова съм се хвърлял ту тук, ту там. Но аз си отивам с искрена душа“ (Мемоари. С., 1977, с. 78).

Той не мисли в такива случаи нито за себе си, нито за личното си щастие, а за щастието на народа. Въпреки че в писанията му винаги се говори „аз и мой народ“, фактически в живота му се получава обратното: „мой народ и аз“. Неговата обич е постоянна. Непостоянни са омразите му. И това е още едно доказателство за благородството на характера. В своя бърз бег през живота той желае винаги да бъде там, където е най-напрегнато и най-опасно. И се радва, че е воин на много фронтове. Защото „неговите колебания и излитания са му причинявали големи болки и тежки лишения“ (В. Узунов. Юбилеен сборник, с. 18).

И в този смисъл личността на писателя не само е засенчвала литературното му дело, но често е пречела за правилната оценка на това дело. Новите му приятели винаги са го гледали с недоверие, а старите — с омраза. Цял живот той е бил гибелен сред гвелфите и гвелф сред гибелините. Но той никога не е бил трезв и благоразумен. Около него винаги трепти някакво безпокойство. В своята изменчивост той вярва, че трябва да бъде верен на нравствените принципи на хуманизма. Да няма в миналото на човека престъпление срещу човека. И срещу родината. И действително — в този път, изпълнен със зигзаги, няма престъпление срещу родината и срещу хуманизма.

Обичта към човека и към родината е все пак трайното в този човешки характер. Тук са корените на този безкоренен наглед живот. Тук са корените и на най-хубавите му творби. „Вихър“ или „Свекърва“, „Роби“ или „Хоро“ и още десетина разкази, есета, повести, драми са творби със своя физиономия и с трайно място в нашата литература.

Оттук трябва да изходим, за да разберем писателя, който в творчеството си сякаш не принадлежи на родното си място, на някоя от етническите групи, за които пише, но при които именно етнографските или народоведческите интереси (както ги нарича Минко Николов) или народопсихологическите интереси (както ги нарича Минчо Драганов) се явяват с такава сила. Той става народовед и писател не затова, че е учил география в Швейцария, а затова, че пламенно обича народа, че със страдание е опознал този народ, че вярва в неговата трайна и щастлива историческа съдба . . .